

הקדמה

טובי פנסטר חיים יעקובי

ספר זה מבקש לדון ביחסי הגומלין שבין תהליכי הבניה של זיכרון והשפחה במרחב – שעצם קיומם כבר נדון בעבר מבחינה סוציולוגית ופוליטית (ראו למשל Zerubavel 1995) – ובין עיצוב המרחב ובנייתו בפועל לכדי מציאות פיזית שבה מתנהלים חיי היומיום של קהילות. במילים אחרות, בספר זה נבקש להאיר היבטים תיאורטיים ומתודולוגיים של יחסי חברה-מרחב, שמבעדם אפשר לפענח תהליכים היסטוריים. נקודת מבט זו נוסחה על ידי הסוציולוג והפילוסוף אנרי לפבר (Lefebvre 1991), שהתמקד במערכת קשרי הגומלין שבין המרכיבים המייצרים את המרחב. לפי לפבר, אנו אמנם חווים ומדמיינים בעיקר את המרחב החומרי, אך עלינו להתבונן בה בעת גם בממדיו המושגיים, הסמליים והפיזיים ובאופן שבו הוא מוכל במערכת היחסים החברתיים ובאידיאולוגיה המעצבת אותם. לשון אחר, התייחסות דיסציפלינרית צרה למרחב יוצרת הבנה חלקית ומוגבלת שלו, ויש לבחון את מורכבות ייצורו ולהכיר הן במרכיביו הפיזיים (בנייה) והן באלו החברתיים (הבניה).

מתוך שאיפה להיענות לאתגר תיאורטי זה, בחרנו להציג בספר מאמרים המנתחים מקרים מיישראל וממקומות אחרים בעולם, בהם ניו יורק, נתיבות, סאול, עכו, דקר, תל-אביב-יפו, קהיר וירושלים. מאמרים אלו הם פרי עבודתה של סדנת חוקרים רב-תחומית בינלאומית שנערכה במכון ון ליר בירושלים בדצמבר 2006, שבמסגרתה הציגו המשתתפים דיון בשאלות של זיכרון, השכחה וייצור המרחב. בין היתר השתתפו בסדנה אדריכלים, גיאוגרפים, סוציולוגים, אנתרופולוגים וחוקרי תרבות מישראל ומחוצה לה. על אף השוני בגיאוגרפיה, בהיסטוריה ובדמוגרפיה של כל אחד מהמקרים שנדונו בסדנת החוקרים, ושחלקם יוצגו בגוף הספר, אפשר להערכתנו לחלץ קווי דמיון אחדים הנוגעים לתהליכי הבנייה הזיכרון וההשכחה ובניית המרחב אשר עוברים כחוט השני בין דפי הספר. זיקה זו בין הפרקים נוגעת לכמה מסוגיות המפתח בדיון במדעי החברה, כגון לאומיות, קולוניאליזם, אתניות, אזרחות וחיי היומיום, אך כל אחד מהפרקים נדרש לסוגיות אלו מנקודת מבט אחרת. לכאורה אפשר היה לטעון שהמקרים בספר מייצגים מצבים המאפיינים ערים רבות בעולם שבהן חיות קהילות שמבנות את זיכרונות העבר ואת השכחתו כחלק מחיי היומיום שלהן. ברם, בספר זה אנו מציגים דיון שהוא מעבר לכך; דיון שחושף את האופן שבו המנגנונים התכנוניים המעצבים את המרחב העירוני ונתפסים כמקצועיים, רציונליים וניטרליים אינם אלא נדבך ביחסי

הכוחות החברתיים המיתרגמים לעשייה קונקרטית. בהתבסס על דיון ביקורתי בשימוש במרחב הנחיה (lived space) בהקשרו המודרני, הלאומי והפוסטקולוניאלי אנו מבקשים לפתוח בספר זה דיון רב-תחומי בהקשר החברתי, הפוליטי, התרבותי והמרחבי של זיכרון והשכחה ולהדגיש את העושר ואת רוחב היריעה התיאורטי והיישומי של הנושא.

אחת השאלות המרכזיות שעמדה בפנינו כעורכי הספר נגעה לארגון סדר הפרקים הטווים רשת קואורדינטות נושאת; בכל אחד מהמאמרים אפשר למצוא דיון בסוגיות מפתח – כגון שיום (naming) הזיכרון במרחב; זיכרון מתנגד וחיי היומיום בעיר; הבניית נוף תרבותי בהקשרים לאומיים ועוד – ולכן לא בנקל מצאנו חלוקה תמטית אחת. לבסוף החלטנו לחלק את הספר לשלושה שערים, שכל אחד מהם מקבץ מאמרים המבליטים נושא אחד דומיננטי, אף שיש בהם ביטוי גם לנושאים אחרים שהספר עוסק בהם.

השער הראשון "פרקטיקות יומיום של מרחב אלטרנטיבי: שימור, שיבה והנצחה" – דן במקומם של חיי היומיום בהבניית הזיכרון ובבניית הנוף העירוני כאתר של התנגדות פוליטית, חברתית ותרבותית. כאן המקום לציין שמבחינה תיאורטית, העיסוק ביומיום נחשב שולי וחסר ערך מדעי, בייחוד מאז התפתחות תנועת ההשכלה והמודרניות שיצרו הפרדה בין מדע "טהור" (אמנות, פילוסופיה, מדעים מדויקים) ובין מדע "שולי", שעליו נמנים בין היתר גם תחומים במדעי החברה שהיומיום הוא חלק מעיסוקם. שינוי בתפיסה זו חל בשנות השבעים של המאה ה-20, ודורות סמית (Smith 1988) לדוגמה, בהתבסס על הביקורת הפמיניסטית, קראה להכיר בחיי היומיום כקטגוריה אנליטית שדרכה אפשר ללמוד לא רק על אורח חייהן של נשים אלא גם על האופן שבו חיי היומיום משמשים זירת משא ומתן ליחסים חברתיים. השער הראשון מאמץ עמדה זו ומאפשר לקרוא את שלושת המאמרים שבו מתוך התייחסות לייצור המרחב על ידי קהילות שזיכרוןן הקולקטיבי הושכח.

מאבקן של קהילות אלו, כפי שעולה בין היתר מהמאמר של ספא אבורביעה על עיצוב המרחב של בדווים בנגב, מייצר פרשנויות אחרות למרחב היומיומי, מאתגר את הסדר המרחבי של הממסד המדינתי, ולעתים אף מתריס נגדו במפורש. ביתר פירוט, במאמרה מבקשת אבורביעה לבחון את השפעת השינויים המרחביים שהכתיבה המדינה על עיצוב זהותם של הבדווים בנגב, ובייחוד את האופן שבו המרחב הנוסטלגי מהעבר מכונן זיכרון והופך את המרחב בהווה לזירת התנגדות. חוויית הגלות הפנימית של הבדווים, המכנים עצמם "מגורשים", משקפת זיכרון של עבר אוטופי, והוא נקשר אל העתיד דרך תקווה לחיים שלמים ושלווים יותר באמצעות חזרה לאדמתם ול"עצמם".

מאמרה של אפרת איזנברג אמנם בוחן אתר שונה לחלוטין – הגינות הקהילתיות בניו יורק – אך עוסק בסוגיה דומה. איזנברג מתארת את הגינות הקהילתיות כמרחבים המאפשרים לייצר מגוון נופים תרבותיים ואישיים

ומתבוננת בתושבים כשחקנים חברתיים פעילים של המרחב העירוני ולא רק כמשתמשיו הסבילים. במאמרה איזנברג מנתחת פרקטיקות אלו כמחאה וכהתנגדות למגמות הניאו-ליברליות המאפיינות את עידן הגלובליזציה ויוצרות עיר מנותקת ומנתקת מחוויות יומיומיות קונקרטיות. בכינון הגינות הקהילתיות ובתחזוקתן מבקשים תושבי העיר, בעיקר ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, להבטיח את זכותם לחיות בעיר ולייצר בה מרחבים בעלי צביון קהילתי שאינם מוכפפים להגיון זה של הרכוש הפרטי. איזנברג מוצאת שפעילויות אלו נעות על הציר שבין פרקטיקות של הישרדות לפרקטיקות של מחאה ורואה בהן ביטויים של פוליטיקה אורבנית ופוליטיקה של זיכרון אלטרנטיבי.

שני המאמרים שהוזכרו מדגישים את הממד הקולקטיבי של הזיכרון ואת השלכותיו על המרחב, ולפיכך ההבחנה בין זיכרון קולקטיבי להיסטוריה כשני ייצוגים נפרדים של העבר (Halbwach 1992) חשובה לענייננו; ההיסטוריה מוגדרת כלימוד מדעי של העבר המנותק מהמציאות הסוציו-פוליטית המיידית, ואילו זיכרון קולקטיבי הוא חלק אורגני מהחיים החברתיים ומשתנה בתגובה ליחסי הכוחות החברתיים (hooks 1990; Halbwach 1992). בהקשר זה טוען ג'קי פלדמן במאמר השלישי בשער זה שמבט דיאכרוני והשוואתי על המרחב המונומנטלי ועל השינויים המתחוללים בו עשוי לתרום לחקר ההנצחה הלאומית בת זמננו. במאמרו הוא נדרש לשני אתרי הנצחה איקוניים בחברה הישראלית: מתחם יד ושם המנציח את זיכרון השואה ובית הקברות הלאומי והחלקה הצבאית בהר הרצל. בניתוחו הביקורתי מצביע פלדמן על השינויים באופני המרחב (spatialization) של הזיכרון הקולקטיבי בישראל, ומתוך בחינה השוואתית עם המסר שהועבר בעת הקמת שני האתרים בשנות החמישים, הוא טוען שנופי הזיכרון של המאה ה-21 משקפים את השינוי שחל בתפיסת הגבורה והקורבנות בנרטיב הישראלי ההגמוני מאז ועד היום.

אכן, העיסוק הרב במשמעויות המרחביות של הזיכרון מעיד שהזיכרון שינה את פניו: כפי שגורס פייר נורה (1993), מחוזות זיכרון (lieux de mémoire) מיוצרים מפני שאין עוד סביבות זיכרון (milieux de mémoire). לדבריו, תופעות כמו כלל-עולמיות, דמוקרטיזציה ותקשורת שמו קץ לאידיאולוגיות הזיכרון המבטיחות מעבר סדיר, רציף ובלתי מופרע מהעבר אל העתיד. מאחר שאיננו חיים בהווה את אירועי הזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי שלנו, עולה צורך לייחד להם מחוזות של זיכרון, ומעתה שוב איננו נמצאים בתוך ההתרחשות האמיתית אלא בתוך ההיסטוריה. מחוזות זיכרון אלו – הלוכשים צורות כגון אנדרטאות, ארכיונים, ימי זיכרון וטקסי זיכרון – מתהווים כשהזיכרון הספונטני והיומיומי אינו קיים עוד, ועל כן מרחב הזיכרון מסייע בהפיכתו לחלק מההיסטוריה (Padan 2004).

השער השני – "תכנון מלמעלה: הרס יצירתי, בנייה ושיקום" – עוסק בתהליכים מרחביים שיוזם הממסד, אך לא רק בהקשר ההיסטורי אלא גם

בהקשר החברתי, וכן דן בהקניית תכנים למושג האזרחות. המחקר הקיים¹ משתמש במושגים הקשורים לעולם התכנון כדי לנסח שיח ופרקטיקה תכנוניים אלטרנטיביים לתכנון המודרניסטי, שלדברי דיוויד הארווי (Harvey 1989) מאופיין בהרס יצירתי (creative destruction), קרי הרס פיזי שהצדקתו מבוססת על ההיגיון הקפיטליסטי והמודרניסטי. סנדרקוק (Sandercock 1998) מוסיפה נדבך לטענה זו ואומרת שמתכננים מודרניסטיים אינם אלא גנבי זיכרון שמזהים פיתוח עם קדמה והורסים בשמה קהילות על ידי גירושן והרס בתייהן. מקרה מבחן מרתק לדיון זה עולה במאמרם של נועם לשם ואילה רונאל המתמקדים בהיסטוריה המרחבית של הכפר הפלסטיני סלמה, הוא שכונת כפר שלם בתל-אביב-יפו. בפרק זה מתעדים הכותבים נוכחות ושרידות, היינו את הישרדותם של השמות הערביים אל מול העברות הכפוי של המרחב הישראלי; את המתח בין מציאות מרחבית ובין הניסיון לכפות שינויים רדיקליים בתוכניות מתאר ובינוי; ואת ההתפרצות האלימה נגד השרידים המרחביים של העבר הערבי. במחקרם מצביעים לשם ורונאל על האופן שבו כפר שלם ממשיך להיות מרחב הטרוגני "שבו עבר והווה מתקיימים זה בצד זה ונסמכים זה אל זה ביחסים עדינים של תלות הדדית" (עמ' 101). הכותבים מראים כיצד מאבקם המתמשך של תושבי כפר שלם היהודים נגד תוכניות הפינוי וההריסה של הבתים הערביים, אף שאינו חלק משיח השימור והמורשת הארכיטקטונית המתקיים בלהיטות רבה במרכז תל-אביב, מאפשר את השתמרות ההיסטוריה המרחבית של סלמה כחלק ממהלך החיים של התושבים.

נושא מרכזי בהנצחה וזיכרון שמוכתבים מלמעלה הוא מתן שמות לאתרים, לרחובות ולכיכרות, המבטא את כוחה של המדינה. עניין זה עומד במוקד מאמרו של יורם מיטל על המרכז החדש של קהיר, שהוא מרחב ציבורי וסמלי בעל ערך רב למדינה המצרית. במחקרו מיטל עוקב מבחינה היסטורית ופוליטית אחר שינוי ושימור של שמות רחובות וכיכרות במרכז קהיר ובוחן אירועים מרכזיים שנערכו באזור ואת השיח עליהם. כל זאת כדי לחשוף את הפער בין כוונותיהם של מעצבי הסדר במרחב הציבורי ובין האופן שבו נתפס ומפורש מרחב זה בקרב הציבור הרחב, ובכללו מבקרי הסדר השלטוני המבטאים את עמדתם גם במגוון תוצרי תרבות ומקורות אודיו-ויזואליים. לדבריו, "שמות הרחובות והכיכרות במרכז הבירה המצרית הם טקסט עשיר המכיל אין-ספור ביטויים למאבק הניטש בין מעצבי הסדר ההגמוני ובין יריביהם מבית" (עמ' 125).

הפרדיגמה המודרניסטית בתכנון רואה בכלים טכנולוגיים ומדעיים מפתח לפתרון בעיות וליצירת שינויים חברתיים, וגישה זו מעצימה את מקומו של המתכנן כמומחה אובייקטיבי בעל יכולת מקצועית להגדיר מהי טובת

1. ראו לדוגמה פנסטר 2007; Fenster 2004a; 2003; Sandercock 1998.

המשתמשים. את הנחת היסוד הזאת אמנם יש לבחון בביקורתיות, אך גם התמקדות בתופעת ההרס היצירתי מבעד לעדשה של פרויקט המודרניזציה או הקפיטליזציה היא חלקית. כפי שעולה מהמאמרים בספר, המודרניזציה והקפיטליזציה קשורות גם לפרויקטים קולוניאליים ולאומיים שבמסגרתם תחושת העליונות התרבותית של קבוצת המתיישבים על פני קבוצת הילידים משמשת הצדקה ערכית לפעולות תכנוניות ולהשכחה במרחב (סעיד 2000). פעולת ההרס של המרחב הנגזרת מעמדתו המקצועית של המתכנן אינה מוצגת אפוא כפעולת הרס לשמה, אלא כביטוי למודרניזציה ולנאורות תרבותית המצדיקות אותה (Yacobi 2003a). סוגיה זו עולה במובהק במאמרו של גיא פודולר, המנתח את התמורות המרחביות בסאול. עם פיצולה הרשמי של האומה הקוריאנית הוכרזה סאול כבירתה של דרום קוריאה, וכיום היא אחת הערים המאוכלסות ביותר בעולם. במאמרו פודולר מציע שבתהליך הצמיחה הפוסטקולוניאלי של סאול שזור ניסיון להגדיר ולהגדיר מחדש את זהותה הלאומית של דרום קוריאה באמצעות שינויים מכוונים בנוף העירוני ורצף של הקמה, הריסה ושיקום של אתרי זיכרון ואתרים היסטוריים בולטים בעיר. פעולות אלה מלוות בשיח פוליטי שמתווך ביניהן לבין תהליכי הבניית הזהות הקוריאנית.

הזיקה בין עקרונות התכנון המודרניסטי ובין ההיסטוריה הקולוניאלית עולה במאמרה של ליאורה ביגון, העוסק בעיר דקר שבסנגל. כפי שכותבת ביגון, דקר נבנתה על פי מאפיינים קולוניאליסטיים צרפתיים שביקשו ליצור לא רק מערכת מוחלטת של שליטה באוכלוסייה הילידית, אלא גם חלופה מרחבית מודרנית לכפרי המקומיים. מאמרה של ביגון מתרכז בתקופה הקולוניאלית ובשנים שאחריה – מייסוד דקר במאה ה-19 ועד לשנות השישים של המאה ה-20 – ובוחן את המדיניות הקולוניאלית הצרפתית כאשר לשמות רחובות בעיר לעומת אוצר המילים שיוחס לרחובות ולמקומות על ידי התושבים האפריקנים. טענתה היא שההדרה של האוכלוסייה המקומית מהשכונות האירופיות הועצמה בין השאר על ידי מדיניות מתן השמות לרחובות, ששיקפה את הזיכרון הרשמי שהשלטון הקולוניאלי ביקש לטפח והוקיע את ההיסטוריות ואת הזהויות האפריקניות. לאלה לא הוקצה מקום במרחב שהאירופים תפסו כמרחב שישמש מודל למקומות נוספים במושבות של מערב אפריקה.

השער השלישי – "מרחב הזיכרון המתנגד" – מדגיש את ריבוי השחקנים והנרטיבים המעורבים בתהליכי מרחב הזיכרון ומאתר את הפעולות שנוקטות קהילות הנמצאות בשוליים הגיאוגרפיים והחברתיים כדי לעצב את המרחב לפי תפיסות שונות מאלו הממסדיות.² ההכרה בריבוי הקולות הבאים לידי ביטוי בעיצוב המרחב מתפתחת בשנים האחרונות וגורעת במידת מה מכוחם הבלעדי

2. ראו Jacobs 1996; Hillier 1998; Sandercock 1998; Fenster 2004b.

של המתכננים, תוך כדי העצמת חשיבותו של הידע המקומי של קבוצות ויחידים. ברצוננו להציע אפוא שהכרה בידע המקומי עשויה להוביל להכרה בזכות לזיכרון ושייכות (פנסטר 2007) כחלק ממה שהגדיר אנרי לפבר (Lefebvre 1991) "הזכות לעיר". מימושן של זכויות אלה אינו כרוך רק בשינוי מעמדי, אלא קשור גם להיבטים אחרים של זהות ושל יחסי כוח חברתיים, כגון תרבות, אתניות, הגירה, שונות חברתית, מחאה והתנגדות.

היבט זה של זיכרון והשכחה בולט במאמרו של שמואל גרואג המבקש לנתח את מבנה הזיכרון הקולקטיבי-מרחבי בישראל ולהבין מאין נובעת ההתנגדות הישראלית-יהודית לקבל את המורשת הפלסטינית הבנויה. לטענתו של גרואג, הזיכרון הפלסטיני רודף את החברה הישראלית, וההרס המוחלט של אתרים פלסטיניים כגון הכפר לוביה, העומד במרכז מאמרו, "נחרת כטראומה בקרב הציבור הפלסטיני ונעשה בעיה מודחקת ובלתי פתורה הרוחשת מתחת לפני השטח של החברה הישראלית כולה" (עמ' 204). מחקרו של גרואג מתמקד במשמעויות של שימור שרידי הכפר לוביה בעיני הפלסטינים והיהודים כאחד ומציע להציג את ההיסטוריה הרב-שכבתית של אתרים שבהם נותרו רובדי זיכרון. יתר על כן, באתרים דוגמת לוביה, שבהם רב הנעדר על הקיים, יש לדעתו ערך רב גם למרכיבי השימור הסמליים והבלתי מוחשיים, קרי יצירת תיק תיעוד שממנו עשויים לצמוח מגוון פרויקטים, עד שחזור מלא של הכפר. הצעתו של גרואג מעלה שאלה מרכזיות: האם במעשה הסמלי של תיעוד המרחב שחרב יש משום תיקון של ממש? עניין זה נדון במאמרה של טובי פנסטר העוסק בתפיסות תכנון חדשות המכילות את חוויית הזיכרון וההשכחה בתהליך התכנוני. מאמר זה מציג את המקרה של תושבי יעד, יישוב קהילתי בגליל, ושל צאצאי הכפר הפלסטיני מיעאר, שעל חורבותיו הוקם יעד. המאמר מתעד ומנתח את גישת התכנון הטיפולית (therapeutic planning) (Sandercock 2003), כלומר תהליך תכנוני שבו מעורבות הקהילות הנתונות בקונפליקט, ושתכליתו להגיע להסכמה על אתרים של זיכרון והשכחה. כנגדה מוצגת הגישה האגוניסטית, שלפיה השאיפה לקונצנזוס אינה ישימה, ועל קהילות ויחידים לראות בקונפליקט חלק ממצאות חיים ומתהליך של לימוד מתמשך. בתהליך תכנוני אגוניסטי, טוענת פנסטר, יש מקום לדבר על הפחדים העולים מזיכרונו של האחר ולגזור מהדיון שינוי בתהליכי עיצוב המרחב.

סוגיית משמעותן של פעולות המשתמשים במרחב עולה גם במאמרו של חיים יעקובי, הגורס שאל לו לדיון האדריכלי להתמקד בארכיטקטורה הרשמית, זו שמיוצרת מלמעלה ונתפסת כראויה לתואר "ארכיטקטורה". במאמרו מתמקד יעקובי בייצוגים האדריכליים בעיר הפיתוח נתיבות המאתגרים את המילון הצורני והסימבולי שיצרה האדריכלות התקנית. ביתר פירוט, מאמר זה מתעד את האופן שבו המזרחיות מיוצגת בנתיבות באלמנטים הארכיטקטוניים שפורעים את הנוף העירוני המודרניסטי שיצרה האדריכלות

התקנית. את ההפרעה האדריכלית הזאת מבקש יעקובי לנסח כניסיון להגדיר מחדש את משמעות הזיכרון במרחב על ידי התבססות על רכיבים יהודיים-מזרחיים שנדדו ממדינות ערב. פרקטיקת העלייה לקברי הצדיקים, שהגיעה לישראל מאוחר יחסית, הפכה את המרחב המודרניסטי של העיירה לבית של ממש, המדמה את הבית המקורי שנותר מאחור ומסמן באמצעותו את הזיכרון היהודי, הגלוי והמזרחי במרחב העירוני המודרני.

הדיון בהתנגדות מרחבית ובזיכרון והשכחה כפי שהוא עולה במאמרי הספר מחדד את הפרשנות של פעולות אלו כהתנגדות. פייל (Pile 1997) נדרש לעניין זה ומונה פעולות רבות במרחב שיכולות להתפרש כהתנגדות: הליכה בעיר; ניכוס (זמני ככל שיהיה) של מרחבים; גרפיטי; ניקיון והזנחה של מרחבים מסוימים, וכל פעולה אחרת שמשמשת לשינוי של משמעות הזיכרון במרחב, או לחלופין להנכחת היסטוריות שהושכחו. בהקשר זה טוען דה סרטו (1997) שהמחקר על המצאת היוםיום עשוי להאיר את הפעולות היומיומיות כנושאות פוטנציאל פוליטי ומחאתי, אף שבדרך כלל הן מופיעות רק כרקע חשוך של הפעילות החברתית. על פי דה סרטו, נקודת מבט זו מציבה את פעולות המשתמשים במרכז המחקר ומעניקה להן משמעות פוליטית. בהקשר של ספר זה הן מתפרשות כמחאה מרחבית (Yacobi 2003b).

לבסוף, הזמנו את אחמד סעדי לקרוא את מאמרי הספר, להתבונן בהם מנקודת מבטו כאינטלקטואל וכסוציולוג פלסטיני אזרחי ישראל ולכתוב אפילוג. בדבריו של סעדי נוצרת זיקה בין האישי הביוגרפי ובין המהלכים הפוליטיים הרחבים שעיצבו את המרחב בישראל אגב ייצור זיכרון מצד אחד והשכחה מצד שני.

הספר *זיכרון, השכחה ו[ה]בניית המרחב* נושא תרומה לגוף הידע המתפתח בישראל העוסק במרחב ובמשמעותו החברתית והתרבותית. המאמרים הדנים במבחר אתרים ובהקשרים היסטוריים מגוונים מציעים לקוראים מסע בזמן ובמרחב אל הפוליטיקה של הזיכרון וההשכחה כחומרי בנייה מושגיים המסייעים בפענוח ייצור המרחב.

ברצוננו להודות לכל אלה שסייעו לנו בתהליך העבודה, שהחל כאמור בסדנת חוקרים בינלאומית במכון ון ליר בירושלים ושפרותיו מוצגים בספר זה. תודתנו לראש המכון דאז ד"ר שמשון צלניקר, אשר עודד את הקמת הפרויקט וסייע לגיבושו, ולראש המכון הנוכחי פרופ' גבריאל מוצקין על המשך תמיכתו בפרויקט. תודות גם לקוראים החיצוניים על הערותיהם המועילות. תודות רבות לשרה סורני, העורכת והמפיקה של הספר, על עבודתה המסורה והמקצועית ולד"ר טל כוכבי, שסיימה תהליך זה. תודות ליונה רצון על סיועה בתהליך ההפקה ולכנרת יפרח על עריכת הלשון המקצועית והיסודית.

רשימת מקורות

- דה סרטו, מ, 1997. "המצאת חיי היום יום", תיאוריה וביקורת 10 (קיץ): 24-15.
 נורה, פייר, 1993. "בין זיכרון להיסטוריה", זמנים 12 : 6.
 סעיד, אדוארד, 2000. אוריינטליזם, תל-אביב: עם עובד.
 פנסטר, טובי, 2007. "זיכרון, שייכות ותכנון מרחבי בישראל", תיאוריה וביקורת 30 (קיץ): 213-189.
- Fenster, Tovi, 2004a. *The Global City and the Holy City: Narratives of Planning, Knowledge and Diversity*, London: Pearson.
- , 2004b. "Belonging, Memory and the Politics of Planning in Israel," *Social and Cultural Geography* 5(3): 403-417.
- Halbwach, Maurice, 1992. *On Collective Memory*, Chicago: Chicago University Press.
- Harvey, David, 1989. *The Urban Experience*, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Hillier, Jean, 1998. "Representation, Identity, and the Communicative Shaping of Place," in Andrew Light and Jonathan M. Smith (eds.), *The Production of Public Space*, Oxford: Rowman and Littlefield, pp. 207-232.
- Hooks, bell, 1990. *Yearnings: Race, Gender and Cultural Politics*, New York: South End Press.
- Jacobs, Jane, 1996. *The Edge of Empire: Postcolonialism and the City*, London: Routledge.
- Lefebvre, Henri, 1991. *The Production of Space*, Oxford, UK and Cambridge, MA: Blackwell.
- Padan, Yael, 2004. "Re-Placing Memory," in Haim Yacobi (ed.), *Constructing a Sense of Place*, Ashgate: Aldershot, pp. 247-263.
- Pile, Steve, 1997. "Opposition, Political Identities and Spaces of Resistance," In Steve Pile and Michael Keith (eds.), *Geographies of Resistance*, London: Routledge, pp. 1-32.
- Sandercock, Leonie, 1998. *Towards Cosmopolis*, Chichester, England and New York: Wiley.
- , 2003. *Cosmopolis II: Mongrel Cities in the 21st Century*, London: Continuum.
- Smith, Dorothy E., 1988. *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*, Milton Kenyes: The Open University Press.
- Yacobi, Haim, 2003a. "The Architecture of Ethnic Logic: Exploring the Meaning of the Built Environment in the 'Mixed' City of Lod - Israel," *Geografiska Annaler* 84(B): 171-187.
- , 2003b. "From Urban Panopticism to Spatial Protest," *Surveillance and Society* 2(1): 55-77.
- Zerubavel, Yael, 1995. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of the Israeli National Tradition*, Chicago and London: Chicago University Press.